

Dr Vaso TOMANOVIĆ

O fonetici reči romanskog porekla u govorima Boke Kotorske

Da bi se utvrdilo kakve su se promene izvršile u glasovnoj formi romanskih reči pri prelazu u naš jezik, potrebno je znati kakvu su glasovnu formu one imale pre tog prelaska. Ove reči prelazile su u naš jezik u toku više stoleća, od dolaska Slovena u ove krajeve. U toku tog dugog vremena menjao se fonetski sistem kako romanskih tako i slovenskih jezika, pa su prema tome i reči u razna vremena imale različitu glasovnu formu. Kad se uzme u obzir da su ove reči primane iz različitih dijalekata, može se zamisliti koliko je komplikovana istorija ovih promena i iz kojeg su govora primljene pojedine reči, pa prema tome i kakvu je glasovnu formu imala koja reč kada je primljena u govor ovog kraja.

U ovom radu govoriće se samo o onim rečima koje se danas nalaze u govorima Boke Kotorske. Daljem rešenju ovih i drugih problema doprineće prikupljanje i tačno zapisivanje svih stranih reči i svih najsitnijih razlika u njihovom izgovoru. Razume se da će biti potrebno da se što tačnije zabeleži i akcenat svake reči sa kvantitetom nenaglašanih slogova. Živi jezik ima prednost pred jezikom pisanih spomenika u tome što se može utvrditi tačna forma reči sa akcentom, dok se u pisanim spomenicima zbog nedoslednosti u obeležavanju glasova slovima i zbog prometa tog obeležavanja u toku vremena, ne mogu tačno utvrditi glasovi koje ta slova označuju, pogotovo akcenat, ali oni imaju tu prednost što samo oni, barem u grubim crtama, daju svedočanstvo o glasovnoj slici reči u starija vremena. Zato će biti od velike koristi ispitivanje jezika pisanih spomenika u bokeljskim arhivima, bilo na latinskom, talijanskom ili našem jeziku, a i drugih izvan arhiva: književnih dela, privatnih pisama itd.

U ovom radu ne govori se o akcentu, jer je on opisan i objašnjavan u mom radu »Akcent u govoru sela Lepetana« (Južnosl. Filolog XIV).

Pored naših reči nalaze se u zagradama talijanske reči, po rečenicama književnog tal. jezika i dijalekta iz rečnika Boeri-ja i Alessio Battisti-ja, u koliko sam po beleškama iz ranijih vremena, raspolagao materijalom iz tih rečnika.

Vokal *a* je primljen kao *a*: *avar* (avaro), *barka* (barca), *kar* (carro), i dr. ali u nekim slučajevima primljen je kao *o*. Poznati su primeri *komarda* (comarda), *konao* (canale), *kostanj* (costagno), *Konavli* (Canali), *Kotor* (Decatera, Cattaro). S umetnutim *n* dolazi u *ronketa* (zabeleženo u Lepetanima; racchetta), *Solunić* (u govoru pomoraca; Salonicchi). Primeri vrlo starog prelaska romanskog *an* u *o*, koje je docnije prešlo u *u* nalaze se i u Boki: *Sutvara* (Sveta Vara, Varvara; Sancta Barbara, Varvara), *Sustjepan* (Sveti Stjepan), ali u rečima iz docnijeg vremena to *an* ostaje nepromenjeno, npr. u nazivu ribe *sampijero* (san Piero, Pietro) i u drugim slučajevima: *gambor* (gambero), *kantun* (cantone).

Prelazu *a* > *o* odgovara prelaz *o* > *a* u imenu *Dabrazza* mesto *Dobrača*, koje se nalazi u spomeniku iz 1124. god. pisanom na latinskom jeziku (I. Sindik, Komunalno uređenje Kotora, str. 23, 43): ako je onima koji su govorili našim jezikom romanski glas *a* izgledao sličan glasu *o*, onda je i onima iz čijeg su jezika reči sa tim glasom uzete naše *o* u toponimu *Dobrato*, *Dabrat* (ib.) izgledalo kao *a*. Ipak, ovakvo objašnjenje nije sigurno u ovim slučajevima, jer se u *Dabrazza* mogla izvršiti asimilacija *o* prema *a* u drugim slogovima, a tako i u *Dobrata*. Primeru *Dabrat* ne bi se mogao postaviti ovaj prigovor, ali etimologija toponima Dobrota je pod znakom pitanja. Ako ova reč ne predstavlja neku narodnu etimologiju, Dobrota se može objasniti kao lično ime ili poznato prezime Dobrota.

Vokal *o* nalazi se prema *a* i u glagolima *obadat* (abbadare), *obandunjat* (abbandonare), *ovancat* (avanzare) i dr., ali izgleda da je u ovim slučajevima *o* dobiveno narodnom etimologijom.

Prema vokalu *o* stoji često isti vokal: *moda* (moda), *roba* (roba), *porat* (porto), *vapor* (vapore), i dr., ali se često nalazi i vokal *u*: *baštun* (bastone), *fundać* (fondaccio), *guveran* (governo), *kumpar* (compare), *pulenta* (polenta), u sufiksima *one*: *baštun* (bastone), — *ore*: *kolur* (colore); tako i u sufiksu — *ola*: *gondula* (gondola), *fritula* (frittola), *kapula* (capola), *kotula* (cottola), *regula* (regola), *škatala* (scattola); u sufiksu — *olo*: *pižuo* — *ula* (poggiuola, pisol), *pajuo*, *pajula* (pajol), *tavaljuo*, *tavajuo* (tovaglio, tavajol). Ostaje nepromenjen u sufiksu — *otto*: *beškot* (biskotto), *cerot* (cerotto), *galijot* (galeotto) i *ola*: *lasagnola* (lasagnola), *vedrijola* (vitriola).

Prelaz *o* > *u* iste je vrste kao prelaz *a* > *o*, jer u obadva slučaja postaje vokal zatvoreniji.

Suprotno ovome, u *pamidora* (Lep.; pomodoro, pomodoro) nalazi se *a* prema *o*; ovako i u *prokaradur* (procuratore), gde će se biti izvršila asimilacija glasa *u* prema *a* u sledećem slogu.

I prema vokalu *e* nalazi se u mnogim slučajevima isti glas: *beleca* (belezza), *perla* (perla), *selen* (selene), ali se u nekim slučajevima nalazi *i*: *dikot* pored *dekot* (decotto), *fortica* (fortezza), *pizat* (Krtoli; pesare), *sić* (secchia), *sipa* (lat. sepia, tal. seppia, g. $\sigma\eta\pi\alpha$ *tintilin*, *tentelin* (tentenino); u rečima *pirikuo* (pericolo), *perikulat* (pericolore) moglo je *e* preći u *i* asimilacijom prema *i* u sledećem slogu.

U nekim slučajevima prema *e* nalazi se u kratkim slogovima — *je*—, a u drugim — *ije* —: *kuvijerta* (coverta): *pjezat* (pesare) i dr.

Ovi slučajevi smatrali su se, a možda ih i danas neko smatra, kao hiperjekavizmi. Po mom mišljenju iznesenom u radu »Akcentat u gov. s. Lepetana«, str. 54 u ovim slučajevima nalazio se diftong u primljenim rečima, jer se i u talijanskom jeziku nalaze varijante sa *e* i sa *ie*. Uz one koje sam tamo naveo nalazi se i *carriega* prema *carega* i *riegola* prema *regola* (Boerio).

Prema *i* stoji isti vokal u rečima: *tir* (tiro), *fin* (fino), *kritikat* (criticare) i dr. U najstarijim rečima, kako je poznato, kratko *i* prešlo je u meki poluglas, kao i u domaćim rečima, npr. u zavisnim padežima. Tako u reči *uliganj*, *ulignja* (nominativ *uliganj*, lat. loliginis itd., tal. nom. loligo) nepostojano *a* pokazuje da je tu bio poluglas i to meki *b*, jer se u trećem slogu latinske reči nalazi kratko *i* koje je u našem jeziku dalo *b*, docnije u zatvorenom slogu nominativa prešlo u *a*, a u otvorenim slogovima zavisnih padeža izgubilo se.

U nekim slučajevima prema *i* stoji *e* u našem jeziku: *beškot*, (biscotto), *despek* (dispetto, lat. despecto), *despetozan* (dispettoso), *kapetan* (capitano), *menestra* (minestra); *e* mesto *i* u prefiksu *des* mesto *dis*: *dezgracija* (disgrazija), *desperat se* (disperarsi), *dezvijat se* (disviarsi), *desturbavat* (disturbare) i dr. nalazilo se u venecijanskom dijalektu, iz kojega su reči uzete. I u drugim slučajevima, u koliko se ne radi o nekoj asimilaciji vokala, *e* mesto *i* biće iz venecijanskog, jer u tom dijalektu ina i drugih ovakvih slučajeva: *manega*, knjiž. *manica*, u Boki *manega*.

Vokal *u* ostao je u našem jeziku obično nepromenjen: *lunarijo* (lunario), *pitura* (pittura), *štuk* (stucco), *purgat* (purgare) i dr., ali u vreme dok su se nalazili praslovenski poluglasi kratko *u* je prelazilo u tvrdi poluglas *v*: *arula*, *varla* < arъla (ъ izgubljeno u otvorenom slogu; lat. arula), *tabla* < tabъla (lat. tabula), *tigla* < tigъla (lat. tegula, tal. tegola).

Likvida *r* kad se nalazila sa nekim vokalom ispred ili iza sebe između dva konsonanta, onda se vokalizirala. Od primera koje navodi Leskin (Grammatik der serbo-croatischen Sprache, 17) u bokeljskim govorima nalaze se: *crkva* (stn. kircha), *krst* (stn. krist), Grk (Graecus), *Grgur* (Gregorio), *mrnar* (tal. marinaro). Navedena je i reč *marginj* (Lep. *margin*) pored koje stoji »ital. margine«, što bi značilo,

iako ne sasvim sigurno, da je reč uzeta iz italijanskog. Pravilnije je u Rj. Jugosl. Ak. izvođenje ove reči od lat. *margo*, *marginis* zbog *g* u ovoj reči (u tal. *đ*), zapravo od starodalmatinskog. Osim ovde navedenih reči u bokeljskim govorima se nalaze i ovi slučajevi: *krkaša* (*carcassa*), *škrlatin* i *škarlatina* (*scartallina*), *škrpijun* i *škarpijun* (*scorpione*), *frkadela* (*forcadella*), *prpor* (*porpora*), *pršut* (*prosciutto*), *srzente* (*sergente*), *vrzot* (*verzotto*), *krkor* (lat. *ciculus*, *stdalm.*), *frnjokula* (*frignoccola*), *fržela* (*friscello*), *pržun* (*prigione*), *frmentun* (*frumentun*, *formentone*; ovo je jedini primer sa — *ru* —, a pošto se govori i *fremmentun*, *fremmentunica*, možda je i ovaj primer postao od — *re* —; među kombinacijama ovih glasova koje navodi Leskin, ne nalazi se — *ru* —; ne nalazi se ni — *ir* —, ali je naveden primer *crkva*).

Likvida *l* kao i nazalni konsonanti *n*, *m* ostali su uglavnom nepromenjeni (tako i *gli*, *gle*), ali kad su se u jednoj reči našla u bližim ili daljim slogovima onda su se disimilirali: $r - r > l - r$: *balomitro* (*barometro*), *kamalijer* (*cameriere*), *livorver* (*rivolvere*); kad se drugo *r* nalazilo u sufiksu, onda se dobilo $r - r > r - l$: *arbuo*, gen. *arbula* (lat. *arbor*, tal. *arbore*, *albero*), *kobartuo*, *kobartula* (*copertore*), *tiraduo*, *tiradula* i *tiradura* (mesto za istezanje čamaca na kraj; izvedeno od *tirare* — *venec. nast.*), ovako (prema citiranom rečniku) u Dubrovniku i *džeferdao*, gen. *džeferdala*, u Crnoj Gori *džeferdan*. Obadva *r* ostaju u nekim rečima: *arburada* (*arborada*), *arburat* (*arborare*), *margarita* (*margarita*); posebna je disimilacija u *pentar* (*kamenolom*; ako je postala od neke varijante reči *petriera*); u nekim slučajevima disimilacijom se gubi drugo *r*: *raštio*, gen. *rašćela* (*rastrello*), *remučati*, *remuč* (*rimorchiare*, *rimorchio*), *travesa* (*traversa*), *travesat* (*traversare*).

$l - l > r - l$: *kurtio* (staviti nešto na *kurtio*, a *coltello*); *pirula* (*pillola*, *pillora*); $l - l > n - l$: *skandalet* (*scaldaletto*): u reči *fanela* (*flanella*) disimilacijom se izgubilo prvo *l*.

$n - n > l - n$: *kaluncin* (*canoncino*), *lembo* (*nembo*), *luncija* (u crkvi objava vjenčanja, *nunzio*), *palimbrod* (*pane in bordo*), *pampala* (*sitno mlado lišće*; *pampano*), *pulenat* (*ponente*), *telembrija* (*tenebria*), *telente* (*tenente*); ako se nazal nalazio u sufiksu, onda se menjao zadnji vokal: *kanuo*, *kanula* (*canone*), *makaruo*, *makarula* (*maccherone*), *mezao*, *mezala* (*mezzano*), *penuo*, *penula*, (*pennone*); disimilacijom se izgubio prvi nazal: *đedaram*, *đedarma* (*gendarme*), *fudamenta* i *podumenta* (*fondamento*); u *kontetat* (*contentare*) gubi se drugi nazal.

Frikativni konsonanti *s*, *z* u bokeljskim govorima, kao i u drugim, u mnogim slučajevima su kao *š*, *ž*.

U nekim se rečima izgovaraju isključivo kao *š*, *ž*, a u nekim ostaju kao *s*, *z*, ali ima dosta reči u kojima se u nekim mestima izgovaraju kao *s*, *z*, a u drugim kao *š*, *ž*.

Isključivo kao *s*, *z* izgovaraju se: *saket* (sacchetto), *salsa* (salsa), *sapun* (sapone), *sarak* (sargo), *sardun* (sardone), *pasat* (passare), *seka* (secca), *sekreto* (secreto), *selen* (selene), *treso* (tresso), *sipa* (seppia), *solar* (solaro, solare, solajo), *supa* (suppa), *superat* (superare), *superab* (superbo), *superbijat* (superbijare), *suspendit* (sospendere), *skala* (scala), *skapulat* (scapolare), *skos* (scosso), *stabilit* (stabilire), *stađon* (stagione), *stima* (stima), *destirat* (destirare), *storijun* (storione), *avizat* (avvisare), *zaminat*, *zaminavat* (esaminare), *depezo* (depeso), *ezam* (esame), *pijez* (peso), *pjezat* (pesare).

Isključivo kao *š*, *ž*, izgovaraju se: *šala* (sala), *šega* (sega), *šegat* (segare), *šegac* (segazzo), *šena* (sena), *šerio* (serio), *bašet* (bassetto), *kašeta* (cassetta), *šijun* (sione), *šilok* (sirocco), *šipun* (sifone), *širup* (siroppo), *Šimun* (Simone), *šufita* (soffitta), *šupljika* (supplica), *šušta* (susta), *šušur* (susurro), *šušurat* (susurrare), *švogat se* (sfogarsi), *škalonja* (scalogno), *škanj* (scanno), *škatula* (scatolla), *peškarija* (pescaria), *laškat* (lascare), *raškat* (raschiare), *škodit* (scadere), *škerac* (scherzo), *škina* (schiena), *škivat* (schivare), *školj* (scoglio), *škrpina* (scorpena), *škufija* (scuffia), *beškot* (biskotto), *špada* (spada), *špakat* (spaccare), *šparog* (asparago), *špijat* (spiare), *špijun* (spione), *špina* (spina), *šporkat* (sporcare), *rašpa* (raspa), *rašpat* (raspare), *štampati se* (stamparse), *štivat* (stivare), *štuk* (stucco), *meštar* (maestro), *štrambo* (strambo), *štrambat* (strambare), *štroligat* (strologare), *štrukat* (struccare), *frešak* (fresco), *buža* (buso), *užat* (usare), *skužat* (scusare), *bužeta* (busetta) držat *mužoduro* (muso duro, far muso), *važ* (vaso), *refužo* (a rifiuso), *žbatit* (sbattere), *žgarat* (sgarare), *žbir* (zbirro), *žgembav* (zghembo), *ižvampit* (svampare), *žvelat* (svelto), *žveljat se* (svegliarsi), *žveljarin* (svegliarino).

Glasovi *s*, *z*, kojima negde odgovara *s*, *z*, a negde *š*, *ž*, ovde će se označiti slovima *s*, *z*; *bestija* (bestia), *festa* (festa), *kostat* (costare), *posta* (posta), *skola* (scuola), *skrinja* (scrigno), *skarambeč* (scarafaggio, scarabeus), *spar* (sparo); *kazin* (casino), *rizot* (risotto).

Glas *f* je od najstarijeg vremena priman kao *p*: *pikat* (lat. *ficatum*). Međutim prodiranjem velikog broja stranih reči sa *f*, osobito za vreme duge vladavine Mletačke Republike (u drugim krajevima docnije i turske države) narod u Boki malo po malo navikavao se na izgovor tog glasa, i primio ga s rečima koje je usvojio: *falas* (falso), *filiat* (filare), *fregat* (fregare), *frigat* (friggere; samo u psovci: aj se frigat, inače starije *prigat*), *sufrit* (soffritto) i dr.

Dadašnjim talijanskim glasovima *ci*, *ce*, u književ. tal. jez. ili venec. dij. odgovaraju u ovim govorima glasovi *či*, *će*: *ćakulat* (chiacchiarre, chiacchierare, ven. ciaciolare), *ćakulona* (ciaccolona), *ćapat* (chiappare), i s venec. prelazom *chi* > *ci*, *ćelete* (celesti), *ćenere* cenerino (pepeljasta boja, cenere, cenerino), *ćertifikat* (certificato), *ćikara* (chicchera, venec. cicchera), *ćikulata* (cioccolata), *ćimenat* (cemento), *ćonduo*, *-la* (ciondolo), *ćućat*, *ćućin* (ciocciare), *maća*

(*macchia*, venec. *chi* > *ci*), *marćat*, *marća* (marširati, marš: *mārcia*), u nekim slučajevima glasovima *ci* i *ce* (odgovara *či* i *će*): *čarlatan* (ciarlatano), *čemin* (cimino), *čemprez* (cipreso), *četrun* (citrone), *ka-pučin* (dem. *capuccio*), *morač* (amaraca, amaracum), *ranač* (rancio), *skartoč* (scartoccio, cartoccio). Uz ove ide i *č* < *ti*: *kača* (cazza catia), *kačati* (cacciare), *Lovreč* (toponim u Lep., s. Laurentis), *morač* (martius), *puč*, *počuo* (puteus).

Romanski umekšan glas *k* (*ci*, *ce*) osećao se u našem jeziku za vreme primanja u naš jezik i docnije kao *č* zbog toga što je naše *ć* u starije vreme bilo mekše od italijanskog (u čakavskom je i danas vrlo mekano), pa se talijansko osećalo kao tvrdo i primalo kao naše *č* u reči čovek i dr. U toku vremena naše *ć* je postalo nešto tvrđe i (ostajući i dalje mekše od našeg *č*, koje je također postalo još tvrđe) po tvrdoći se izjednačilo s talijanskim *ci*, *ce*, zbog čega se ono počelo osećati i primati kao naše *ć*. Staro *č* dobijeno u pojedinim rečima čuvalo se po tradiciji, ali je bio istiskivan od nanovo primanih starih reči koje su ih zamenjivale i od novih koje su se primale sa *ć* mesto sa *č*, ako se u njima takav glas nalazio.

Reči koje u književnom jeziku imaju *ci*, *ce* a u venecijanskom *zi*, *ze* u bokeljskim govorima izgovaraju se i sa *c*: *celeste*, *cenere*, *cimenat*; neke samo sa *c*: *bunaca*, (bonaccia, venec. bonazza), *marca* (marcia, marza) i dr. Sve ove reči sa *c* prema književnom *c* primljene su iz venecijanskog dijalekta.

Talijanskom *gi* i *ge* u govoru velike većine naroda odgovara *đi* i *đe*: *đaketa* (giachetta), *đardin* (giardino), *đelat* (gelato), *đelatina* (gelatina), *đelozan*, *đilozan* (geloso), *đenar* (genaio), *đenerao -ala* (generale), *Đildo* (Ermenegildo), *đilet*, *đile* (giletto, gile), *đornao*, *đornala* (giornale), *đir* (giro), *điravat* (girare), *điravolta* (giravolta), *đogatoli* (giocattole), *Đovanin* (dem. Giovanni), *đunj* (giugno), *đurat* (giurato), *đusto* (giusto), i dr.

Pored ovakvog izgovora ovog glasa kako se on u novije vreme oseća nalazi se ređe i glas *dž*. U Lepetane se čuva stariji izgovor u rečima *otpondžavat* (Rešetar na Prčanju zabeležio *raspondžati*, *raspondžavati*, lat. respondere) i *spendžati* (spendere) gde se izvršio prelaz *di* > *dž*. Te se reči izgovaraju samo sa *dž*, i to mislim u celoj Boki, u koliko se upotrebljavaju. Od starijih se moglo čuti i *mandžurana* (maggionara) pored *manžurana*, *džandar* (gendarme) pored *žandar*, *đedaram*, *džardin* (giardino) pored *žardin* i *đardin*. Najbolje se čuva ovaj glas u Risnu.

Prema glasu *đ* (*gi*, *ge*) u tal. književnom jeziku nalazi se glas *ž*: *burdižat* (bordeggiare, bordizar), *destružit* i *destruđit* (distruggere, destruzer), *manižat* (maneggiare, manizar), *salidž* (v. salizo), *žara* (giara, venec. zara), *žiganat* (gigante, venec. zigante), *žintil* i *đentil* (gentile, venec. zentil), *žonta* (giunta, venec. zonta), *žontat* (giuntare,

venec. zontar), *žornada* (giornata, zornada), *žudio* (giudeo, venec. zudio).

U nekim slučajevima ovo *ž* moglo je postati uproštavanjem afrikate *dž* u *ž*, ali neke reči imaju u svom glasovnom sastavu i glasove koji pokazuju da su venecijanskog porekla, pa da je u njima *ž* postalo od venecijanskog *dz* (*z*, *zz*).

Talijanskom *dz*, *zz* u ovim govorima odgovara *z*: *mezarola* (mezzaruola), *mezoluto* (mezzolutto), ali se ponegde čuje i *dz*: *bidza* (bizza), *dzero* (zero), *medzao* (mezzano).

U *z* je prelazilo i *dz* dobiveno praslovenskim palatalizacijama, pa nije čudno što je docnije i *dz* romanskog porekla u našem jeziku prelazilo u *z*. Prema našem *dz* u knjiž. tal. nalazi se i glas *đ* (*giđ*, *geđ*), u venec. *dz* (navedeni primeri *žornada* (giornata, zornada, i dr.). Pitanje je zašto venecijanskom *dz* u ovim slučajevima ne odgovara u našem jeziku glas *dz* kao u navedenim primerima, nego *ž* ili *dž*. Ova razlika mogla bi se objasniti ili time što su se promene vršile u različito vreme ili time što su ove reči primljene iz različitih dijalekata. Može se pretpostaviti da se venecijansko *dz* izgovaralo sa barem neznatno pojačanom frikacijom komponente *z* ili da je primljeno iz nekog govora, možda tršćanskog, u kojem se taj glas izgovarao približno našem *ž*. Ni glasovi *s*, *z* nisu imali tako jaku frikaciju kao naši *š*, *ž*. Kad su ušli u naš jezik, počeli su se izgovarati ili kao naše *s*, *z* ili kao naše *š*, *ž*.

Résumé

DE LA PHONÉTIQUE DES MOTS D'ORIGINE ROMANE DANS LE LANGAGE DE BOKA KOTORSKA

Dr Vaso TOMANOVIĆ

Dans ce travail on parle des variations phonétiques que les mots d'origine romane ont subies en passant dans le langage de Boka Kotorska.